

Ю.О. Пуголовок
(Полтава)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРТИФІКАЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО СІВЕРЯН

«У них есть обычай строить крепость. Несколько человек объединяются, чтобы строить укрепления, так как венгры на них постоянно совершают нападения и грабят их».

Гардизи (2009, с. 58)

У статті здійснений аналіз фортифікаційного будівництва літописних сіверян часу перебування у Середньому Подніпров'ї мадяр та на рубежі I–II тис. н.е.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, фортифікаційне будівництво.

Формування території племінного союзу літописних сіверян відбувалося в умовах численних контактів із кочовими етносами Східної Європи кінця I тис. н.е. Одним із таких народів були мадяри, які з'явилися на східних околицях східнослов'янського світу в IX ст. (Толочко 1999, с. 25). Питання стосунків мадяр та слов'ян на схід від Дніпра досліджено, на наш погляд, ще недостатньо (Зрдели 1984, с. 22; Седов 1987, с. 236, 237). Відповідно до письмових джерел, такі контакти мали переважно військовий характер (ПВЛ, 1950, с. 21, Заходер 1967, с. 55-56, 121-124). Однією із відповідей слов'ян на наявність військової загрози було спорудження укріплень, що засвідчено Гардізі (Гардизи 2009, с. 58). Вірогідно, цим пояснюється збільшення кількості городищ у IX ст. на Лівобережжі, на відміну від попереднього часу (волинцевська культура). Свого часу Г.М. Москаленко висунула припущення про появу укріплень у

донських слов'ян в зв'язку із мадярською небезпекою. Зокрема, появу перших укріплень на вже існуючому поселенні Титчиха дослідниця пов'язувала із нападами мадяр (Москаленко 1972, с. 195-196). На роменських поселеннях (напр.: Опішня, Новотроїцьке, Горналь, Хотомизьк) відзначені сліди пожеж, що датуються в межах IX ст. і можуть бути пов'язаними із мадярською військовою активністю, а не з печенізькою, як вважалося раніше (Ляпушкин 1958, с. 188-192; Москаленко 1972, с. 196; Приймак 2008, с. 122). З нападом мадяр пов'язують припинення існування Новотроїцького городища (Приймак 1998, с. 93-100), хоча це питання ще залишається дискусійним (Комар, Сухобоков 2004, с. 168-169).

Проблема виникнення городищ на території розселення лівобережних слов'ян є далекою від свого вирішення. На сьогодні дослідниками слов'янських старожитностей Лівобережжя сформовано два погляди на цю проблему. На думку О.В. Сухобокова, виникнення городищ є поступовим процесом, що відбувався під впливом політичних та соціальних змін у сіверянському суспільстві, а також в зв'язку з експансією Хозарського каганату (Сухобоков 1975, с. 142). Під іншим кутом зору появу городищ розглядає О.В. Григор'єв. На його думку, традиції

спорудження укріплень були привнесені на ці території. В якості аргументів він наводить те, що в середовищі археологічних культур, які передували роменській, не спостерігається примітивніших форм укріплень, котрі можна було б вишикувати в єдиний еволюційний ланцюг. У зв'язку з цим дослідник припускає, що сіверянська фортифікаційна традиція склалася під впливом салтівської. Аргументом на користь цього виступають схожі топографічні умови розміщення городищ та принципи спорудження оборонних стін. В якості додаткового аргументу розглядається наявність на Битицькому городищі матеріалів, що мають чіткі аналогії в салтівській культурі (Григор'єв 2000, с. 74-75). Цілком можливо, що до зазначених вище факторів появи городищ варто додати і військову активність мадяр, як одну із причин появи на Лівобережжі укріплених поселень роменської культури.

Розглядаючи фортифікаційне будівництво носіїв роменської культури, спробуємо підійти до характеристики цього процесу у відповідності до будівельних технологій та традицій, якими керувалися літописні сіверяни. Звісно, зі всією повнотою ми не можемо детально відтворити всю сукупність операцій, що застосовували давні «градодельци», проте, спираючись на наявні археологічні матеріали та застосовуючи метод аналогій, можна відтворити, принаймні, основні етапи цього процесу.

Як на сьогодні, так і в давнину будівельниками застосовуються послідовні дії (технологія) для створення того чи іншого об'єкту, в першу чергу направлені на використання мінімуму ресурсів для отримання максимального результату. Виходячи з цього, можна твердити про певну логіку будівництва, адже укріплення будувалися в чітко визначених місцях і підпорядковувалися певним цілям. Отже, процес зведення укріплення можна розподілити на три етапи: умовно проектно-вишукувальні, земляні і теслярські роботи.

Своєрідні проектно-вишукувальні (пошукові) роботи того часу були підпорядковані виявленню найбільш прийнятно-

го місця для розташування майбутнього укріплення. Про те, що такі роботи передували не тільки зведенню укріплень, свідчить і сам характер розташування поселень. Як вже неодноразово зазначали дослідники роменської культури, сіверяни намагалися максимально використати форми рельєфу для зведення своїх укріплень, зменшуючи таким чином обсяг будівельних робіт та витрати матеріалів.

Провідне місце серед городищ роменської культури займають мисові. Дійсно, такі укріплення забезпечували достатню обороноздатність при мінімальних затратах праці. Також сіверяни використовували природні останці високих корінних берегів, а також підвищення, розташовані в заплавах (Ляпушкин 1961, с. 218; Сухобоков 1975, с. 57-59; 1992, с. 38; *Этнокультурная карта...*, 1985, с. 126; Григор'єв 2000, с. 53-57; Енуков 2005, с. 68). Нерідко топографічні умови розташування роменських укріплень збігаються з місцезнаходженням поселень доби раннього залізного віку. В той же час, не слід перебільшувати роль укріплень попередніх епох в фортифікаційному будівництві «роменців». Довгий час вважалося, що населення роменської культури використовувало невеликі городища скіфського часу, які за місцем розташування та характером укріплень були схожими на роменські (Сухобоков 1975, с. 59). Проте, наявність в культурних відкладеннях городищ матеріалів раннього залізного віку не завжди свідчить, що ці укріплення були зведені в той час. Наприклад, на городищі поблизу с. Водяне сіверяни, не дивлячись на існування укріплення скіфської епохи, звели внутрішній вал I, на місці давнього селища, відрізавши таким чином стрілку мису, чим забезпечили місце для свого городища (Шрамко 1951, арк. 27; 1952, арк. 9). До того ж, як слушно зауважив О.В. Григор'єв, вали городищ скіфської епохи в кінці I тис. н.е. мало чим відрізнялися за зовнішнім виглядом від тих, якими бачимо їх ми. Захисні функції таких укріплень були низькими. Ці вали сприймалися сіверянами за частину рельєфу, придатну для зведення нових укріплень (Григор'єв 2000, с. 64). В цьому контексті варто звернути увагу

на те, що в деяких випадках стіни на сіверянських городищах зводили на спеціальних підсипках. Цілком можливо, що вали попередніх епох виконували роль саме такої підсипки-основи. Альтернативним поясненням може бути і прийом, що знаходить аналогії у давньоруському фортечному будівництві. Мова йде про модель відновлення укріплення (другий будівельний період), запропоновану Ю.Ю. Моргуновим, коли влаштування нової стіни відбувалося поверх ущільненої маси попередньої (Моргунов 2009, с. 107, рис. 49-50). До речі, подібний прийом відновлення укріплень зафіксований О.Г. Дяченком на фінальному етапі існування роменського городища Хотомизьк (Дяченко 2008, с. 82-83).

Для «проекування» городища мисового типу фортифікатору необхідно було вирішити кілька завдань. Першочерговим з них було прокладання найбільш оптимальної траси проходження валу і рову: за умови мисового характеру поселення – поперек мису. Іншою умовою було розміщення в межах укріплення житлових і господарських об'єктів, для захисту яких і здійснювалося будівництво фортифікаційних споруд. Проте, виконання цієї умови не завжди збігається в часі. Справа в тому, що не скрізь будівництво укріплень було першочерговим по відношенню до появи житлово-господарської забудови. Наприклад, на городищі Монастирище дослідникам вдалося встановити, що до насипання валу на майданчику городища вже існувало роменське поселення (Сухобоков, Комар, Белінська 2000, арк. 7). Вірогідно, що й Опішнянське городище спочатку не мало укріплень. На користь цього припущення свідчить той факт, що в заповненні валу зустрічалися знахідки кераміки, котра потрапила з культурного шару майданчика (Сухобоков 1992, с. 137). Схожа ситуація спостерігається і в Хитцях, що дозволяє припускати відсутність укріплень на початку існування цього поселення (Григорьев 1989, с. 70).

Також, на етапі вишукувальних робіт необхідно було визначити місце розміщенні в'їзного вузла. На жаль, цей важливий конструктивний компонент роменських городищ досліджений значно

менше, на відміну від подібних споруд давньоруського часу (напр.: *Топальський 2004, с. 279-281; Ситий 2008, с. 114-121*). В переважній більшості випадків дослідники відзначають наявність в'їздів за розвідкових обстежень, вбачаючи в них розриви в лінії валів. Відповідно до наявних матеріалів, Ю.Ю. Моргуновим було вказане припущення, що для мисових городищ найбільш оптимальним було влаштування в'їзду по центру, перпендикулярно до фронтальної вісі валу і рову (Моргунов 2009, с. 123). Дійсно, існування такої схеми можна припускати для городищ Монастирище (Макаренко 1907, с. 55, рис. 26), Ніцаха (Сухобоков 1992, с. 158), Червоний Ранок (Покас 2003, с. 81, рис. 2), Гочево I (Крутий курган) (Кашкин 1998, рис. 58) та ін, де на планах зафіксовані розриви валів (рис. 1: 1-3). Але стверджувати про існування лише фронтальної схеми необхідно з певними застереженнями. До того ж, співставлення розриву у валах зі в'їздом, що його фіксують дослідники, без розкопок виглядає безпідставним, оскільки його поява могла відбутися і в пізніший час. Наприклад, на городищі Монастирище, в ході розкопок встановлено, що розрив насипу валу, який сприймався за в'їзд, з'явився у XVII–XVIII ст., до того ж і влаштований він на найвищій позначці городища (Комар, Сухобоков 2004, с. 161, 163). Не зовсім зрозумілим є і час створення в'їзду на городищі поблизу с. Ніцахи (Сухобоков 1992, с. 154-158).

Таким чином, стверджувати про переважання фронтальних в'їздів для городищ роменської культури поки що зарано, так як в ареалі розселення літописних сіверян відомі й інші схеми влаштування в'їздних конструкцій. Наприклад, на території Посейм'я, для роменських городищ характерним є розташування в'їзду з правого напільного боку. Він визначається за розривами валів, які на 2-3 м не доходять до краю майданчика. В деяких випадках простежені рештки в'їздних доріг. Зокрема, на Ратському городищі така дорога у вигляді пандуса шириною близько 2,5 м частково пролягала по дну рову (Енуков 2005, с.58) (рис. 1: 4). На вже згаданому городищі Монастирище, за відсутності фронтального в'їзду,

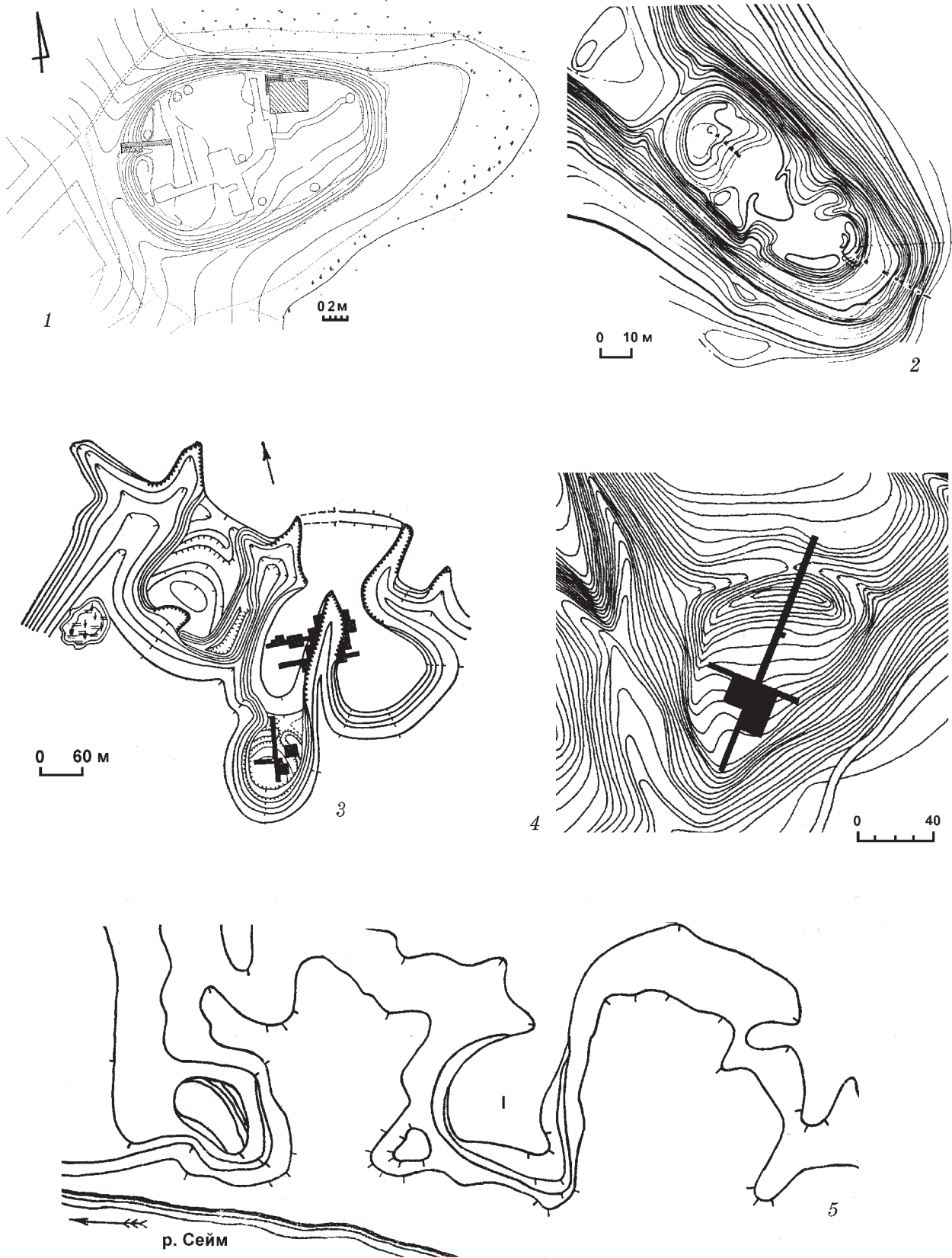

Рис. 1. Деякі городища роменської культури із залишками в'їздних конструкцій.
1 – Монастирище (Сухобоков, Комар, Белінська 1999); 2 – Гочеве (Крутий курган) (Кашкин 1998);
3 – Ніцаха (Сухобоков 1975) 4 – Ратське (Бесединське) (Кашкин 1998);
5 – Путивль, ур. Городок (I) (Сухобоков 1991).

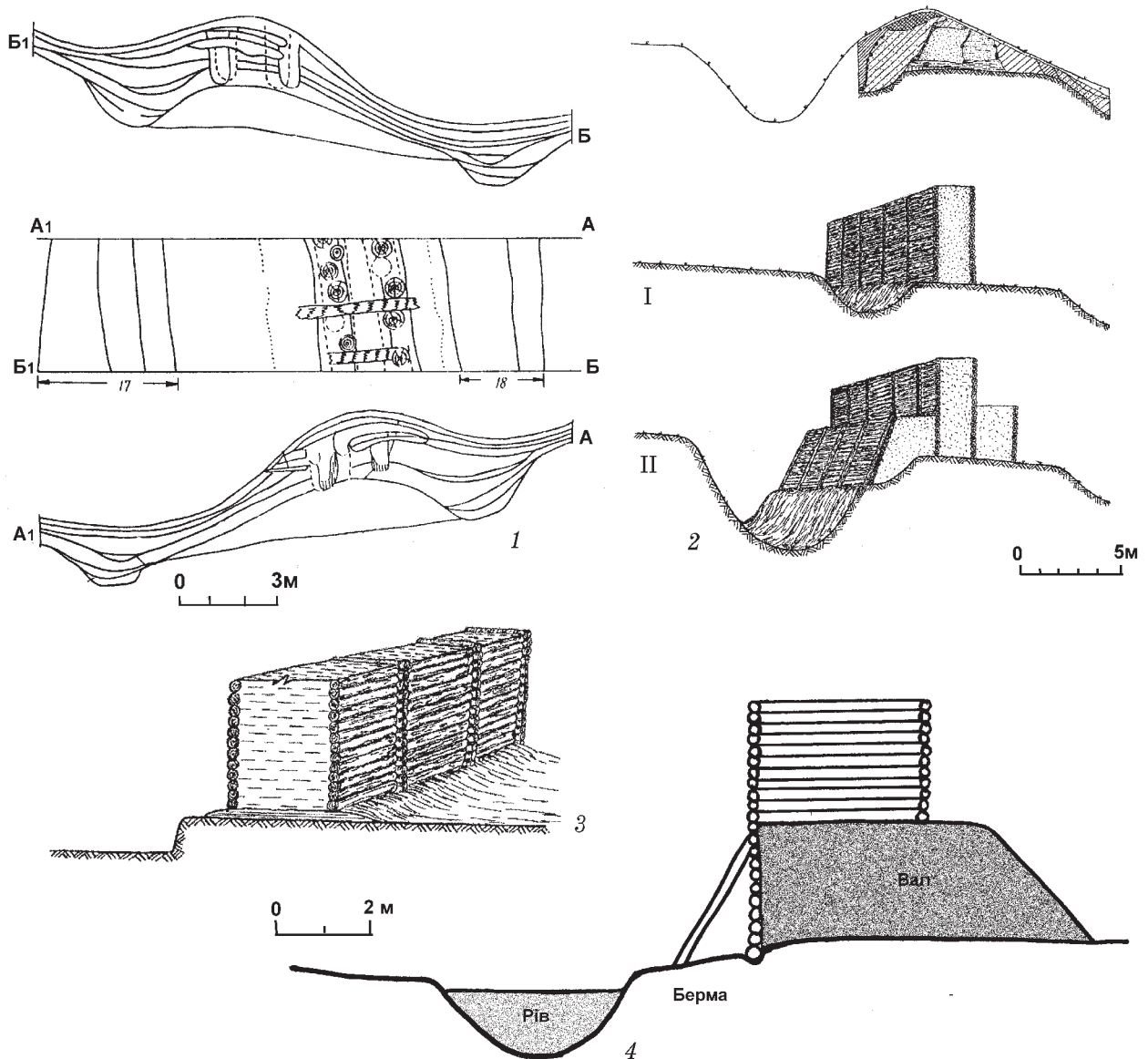

Рис. 2. Варіанти влаштування стін на городищах роменської культури.
 1 – Опішня (Сухобоков 1976); 2 – Горобове (розріз та укріплення першого (I) і другого етапів (II) (Григорьев 2000); 3 – Хитці (реконструкція укріплень) (Григорьев, 2000); 4 – Монастирище (варіант реконструкції укріплень) (Комар, Сухобоков 2004).

на думку дослідників, в'їзд розміщувався в південно-західній частині, де через наповнений водою рів був перекинутий місток, який дозволяв плавно заїхати на невисоку і похилу з півдня частину городища. Це пояснювалося тим, що вал був основною захисною домінантою, послаблювати яку воротами було не вигідно, в той час як місток, у разі небезпеки, можна було підрубати (Сухобоков, Комар, Белінська, 2000, арк. 11). Про влаштування в'їзду з містком у слов'ян повідомляв Ал-Бакрі: «И отмеряется тогда дверь с какой стороны им угодно, а к ней приходят по

дерев'яному мосту» (Кунник, Розен 1878, с. 48). В'їзд, що був зміщений від фронтальної вісі укріплень, простежується і на двох городищах поблизу с. Глинське на Ворсклі. До можливих прикладів розміщення фронтального в'їзду можна віднести городище в ур. Городок поблизу Путивля, на якому в'їзд на майданчик прокладений по вузькому перешийку, де був влаштований рів, але час його спорудження не визначений (Сухобоков 1991, с. 68, рис. 1, 2) (рис. 1: 5).

Отже, питання розміщення та вигляду в'їздних вузлів на роменських укріплен-

нях є далеким від свого остаточного вирішення. На разі можна стверджувати, що переважання фронтальних в'їздів не є підтвердженням. В той же час сіверяни широко використовували бокові в'їзди, які надавали перевагу під час захисних дій.

Не дивлячись на певну простоту в організації укріплень мисового городища, вона все ж є вдаваною. На етапі проектно-вишукувальних робіт фортифікаторам необхідно було враховувати значну кількість факторів, особливо природнокліматичних і геологічних. Звісно, що існування подібних знань у будівельників рядових городищ довести майже неможливо, та зробити припущення про це видається слушним. Наприклад, під час будівництва рову необхідно знати, чи не знизять снігові замети його обороноздатність. Також, необхідною умовою існування поселення був доступ до питної води. Зазвичай поселення намагалися влаштувати поблизу місця впадіння в річку одного або кількох струмків. Вірогідно, на існування певних правил стосовно вибору місця майбутнього поселення, вказують поширені серед слов'янських народів легенди і повір'я, в яких фігурують злі сили, що заважають роботі будівельників (Зеленин, 2004 с.151-152).

Таким чином, проектно-вишукувальні роботи визначали наступні етапи зведення укріплень, а також слугували засобом зменшення ризику руйнації конструкцій, зведення яких передбачалось в подальшому.

Етап, пов'язаний із земляними роботами, і, в першу чергу, це стосується ескарпування схилів, на думку О.В. Григор'єва, був початковим у зведенні укріплень (Григор'єв 2000, с. 62). Сліди ескарпування схилів відомі на багатьох городищах роменської культури, але спеціальних досліджень з вивчення цього елемента фортифікації не проводилося (Там же, с. 61; Моргунов, 2009, с. 25). Дослідники датували такі укріплення VIII–X ст., що в кінці X ст. – на початку XI ст. вже вийшли із вжитку (Раппопорт 1955, с. 21; Куза 1985, с. 168; Кучера 1999, с. 57).

Найбільш ранні рештки ескарпів зафіксовані в процесі вивчення оборонних

споруд Опішнянського городища, де на південно-східному, найбільш пологому схилі простежені рештки невеликого ескарпу, висотою від 1,2 до 1,5 м, що оплив (Сухобоков 1976б, кресл. 5; Григор'єв 2000, с. 62) (рис. 2: 1). Ескарпування пологих схилів відоме також і на пізніших пам'ятках. Не дивлячись на те, що ескарп використовувався в поєднанні з іншими фортифікаційними спорудами, все ж відомі випадки, коли він був самостійним елементом укріплення. Мова йде про Горбівське городище, на якому О.В. Григор'євим простежена підрізка схилу на висоту 2 м, і утворена внаслідок цього «стіна» додатково укріплена горизонтально розташованими дубовими колодами (Григор'єв 1992, с. 40-44).

У цілому підрізка схилів для посилення обороноздатності є відомою і для більш давніх часів. Наприклад, на більшості роменських городищ, що мають сліди ескарпування схилів, виявлені матеріали раннього залізного віку та пізнішого давньоруського часу, котрі дещо ускладнюють визначення часу зведення ескарпів. Наявність таких культурно-хронологічних горизонтів простежено на городищах, розташованих в середній течії Десни (Кашкин 1993), на території Середнього та Верхнього Посейм'я (Кашкин 1998, 2000; Енуков 2005, с. 68), на пам'ятках Посулля (Моргунов 1996), а також тих, що розташовані в басейні Псла, Ворскли і Сіверського Дінця (Кучера 1999, с. 56-61). Хоча відомі випадки, коли на городищах наявні винятково матеріали роменської культури та XII–XIII ст. Це, зокрема, стосується пам'яток поблизу сс. Шпилівки (Кучера, Сухобоков 1971, арк. 22), Журавного (пункт Журавне-2 або Велике Журавненське городище) (Моця 1998, с. 183), Приліпки (ур. Шар-Гора) (Шерстюк 2008, арк. 26), Михайлівки (Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999, с. 41-42).

Так чи інакше, ескарпи є досить характерними для городищ роменської культури, де вони були неодмінною складовою укріплень, з чим погоджується переважна більшість дослідників (Сухобоков 1975, с. 59; Григор'єв 2000, с. 62; Енуков 2005, с. 68; Моргунов 2009, с. 26).

Для опису етапу земляних робіт, необхідно визначитися з тим, який елемент (вал чи рів) був первинним відносно іншого. В науковій літературі висловлювалася думка, що головним оборонним вузлом був рів, в той час як валу відводилася другорядна роль (*Ляпушкин 1952, с. 12-13; 1961, с. 218; Раппопорт 1956, с. 66-67*). Але на сьогодні цю гіпотезу не можна сприймати беззастережно. Наприклад, рови початкового етапу існування Великого Горнальського городища та городища поблизу с. Горбове мали незначну глибину (до 1,5 м) (*Куза 1981, с. 37, рис. 20; Григорьев 1992, с. 41*), а на значному городищі в Хитцях – рів взагалі відсутній (*Григорьев 1989, с. 69-72*) (рис. 2: 3). Отже, зведення конструкції стін, все ж, є першочерговим кроком по відношенні до влаштування рову.

Стосовно того, якими були ці стіни, необхідно зупинитися окремо, оскільки думки науковців стосовно їх характеру різняться. В першу чергу, це стосується власне насипу валу: це руїни стін чи земляний насип, на якому влаштовувалися оборонні конструкції? Для давньоруського часу зазначене питання спеціально розглядалася в монографічному дослідженні Ю.Ю. Моргунова (*Моргунов 2009, с. 72-111*). Стотно ж пам'яток роменської культури, то дослідники не є однастайними в своїх думках (*Сухобоков 1975, с. 64; Григорьев 2000, с. 65*). Все ж, наведені Ю.Ю. Моргуновим багаті фактичні матеріали дозволяють погодитися з концептуальними висновками дослідника, що вали виступають руїнами фортечних стін, а не просто земляними насипами. Використання насипу валу не створювало умов необхідної обороноздатності для довготривалого поселення. Поверхня валу повинна була протистояти деструктивним чинникам (ерозії, діям супротивника тощо) і не давати помітних усадок. Вал, насипаний з того чи іншого ґрунту без додаткового укріплення, не піддається ущільненню і поступово розповзається. Припускалося, що дерев'яні конструкції використовувалися для надання земляному насипу більшої міцності, внаслідок влаштування зовнішньої підсіпки дерев'яної стіни (*Москаленко 1981,*

с. 71-75). Але такий прийом призводив до зменшення обороноздатності укріплення і збільшення трудоемності.

Отже, для підвищення обороноздатності конструкції логічним є влаштування стін, внутрішній простір між якими забутовувався ґрунтом. Стіна в даному випадку має і максимальну крутизну поверхні, необхідну для досягнення більшого захисного ефекту. Зведена стіна засипалася материковим ґрунтом, внаслідок чого з напільного боку укріплення утворювався рів. Інколи в заповнення стін потрапляв культурний шар. Спостереження за характером заповнення стіни є важливими для визначення хронологічних маркерів освоєння території поселення. Цікавий випадок відстежений на Опішнянському городищі, де відкриті два рови – зовнішній та внутрішній, з яких брався ґрунт для засипки стіни (*Сухобоков 1976, арк. 25-26; 1976а, рис. 28; 1976б, кресл. 5*) (рис. 2: 1). Подібні прийоми відомі також і в давньоруський час, коли вибирання ґрунту відбувалося з прилеглої до валу частини майданчика, що дозволяло уникнути перебудов поселення і зберегти існуючу забудову (*Моргунов 2009, с. 109, рис. 52*). Найявніші стін різної конфігурації відзначена на переважній більшості городищ роменської культури. Винятком, хіба що, є Новотроїцьке городище, розміщене на останці (*Ляпушкин 1958*). Припущення про існування на ньому укріплень (*Борисевич, Узанов 1987, с. 57-58*) виявилось недостатньо аргументованим (*Персов 1991, с. 80-81*). Отже, використання стін для посилення захисних функцій городищ, разом з ескарпами, було характерним для роменської культури незалежно від часу існування поселень.

Наступною складовою формування укріплень на етапі земляних робіт було влаштування рову. Будівництво рову – доволі складний процес, оскільки передбачає вирішення ряду інженерних завдань. Помилки, допущені на цьому етапі, могли призвести до збільшення витрат, або ж до неможливості використання завершеної споруди.

Відповідно до фортифікаційних вимог, відкоси рову і валу повинні були утворювати вертикальну поверхню мак-

симальної висоти, призначену для перешкоджання просуванню нападника. Це досягалося розташуванням оборонної стіни у безпосередній близькості від рову. Але в результаті такого розміщення оборонних споруд виникала небезпека обвалу конструкції рову. Це відбувалося тому, що укіс рову вже тримав масу ґрунту, а внаслідок додаткового тиску ззовні він тяжів до обвалу. Обвал був можливий незалежно від конструкцій оборонної стіни: чи це ряд клітей, чи розташована на насипу стіна. В будь-якому випадку з'являвся додатковий тиск на ґрунт під конструкцією. На не порушеній горизонтальній поверхні цей тиск (внутрішній тиск) під стіною розподілявся в горизонтальному та вертикальному напрямках, ущільнюючи ґрунт під собою. Але, коли цей тиск досягав відкосу рову, внутрішній горизонтальний тиск не зрівноважувався зовнішнім, внаслідок виїмки ґрунту, що, в свою чергу, призводило до обвалів. Виникала так звана призма найбільшого тиску (або призма обвалу), яка до цього утримувалася силами тертя, прикладеними до площини зрушення. Тому будівельники (як сучасні, так і стародавні) намагалися розміщувати важкі об'єкти поза зоною призми найбільшого тиску, тобто, з фіксованим відступом від бровки, яка у фортифікації називається бермою (рис. 2: 2, 4).

Про те, що сіверянські «градодельци» володіли необхідними знаннями стосовно властивостей ґрунтів та певними – з геометрії, свідчать матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень саме укріплень. Існування проміжку-берми між ровом і валом зафіксоване на сіверянських городищах протягом всього часу існування культури. На одній з ранніх роменських пам'яток – Опішнянському городищі, на польових креслениках розрізу оборонних споруд відзначений проміжок між підсіпкою, де розміщувалася стіна та рів. Ширина цієї ділянки складала лише близько 1,0 м, та й сама стіна розміщена на достатній відстані (Сухобоков 1976б, рис. 5). Врахування призми найбільшого тиску будівельниками спостерігалось й у влаштуванні рову (рис. 2: 1). Глибина рову становила 2,1 м, а ширина – 5,5 м. У перетині рів мав форму трапеції,

основа якої була вирівняним майданчиком, шириною 1,1 м. Відкоси рову підіризилися і мали різний кут нахилу – 28° та 18°, тобто, зовнішній стрімкіший за внутрішній (Там же, арк. 26). Така підрізка була цілком обґрунтованою для надання відкосам рову більшої міцності. До речі, на цю обставину звертав увагу і О.В. Сухобоков (1992, с. 135). Різний нахил був зумовлений і тим, що схили рову повинні були бути водночас і максимально крутими для перешкоджання просуванню супротивника, а також максимально похилими для попередження їх обвалу. Тобто будівельники враховували те, що кут закладання відкосу повинен бути наближеним до кута природного відкосу ґрунту, в якому влаштований рів (зазвичай, це – глина). До речі, трапецієподібну форму перетину рову, з горизонтальним майданчиком на дні, простежено на городищі поблизу с. Водяне (Сухобоков 1992, с. 137-138). Подібні будівельні прийоми спостерігаємо ще на кількох пам'ятках. Так, на Донецькому городищі, де схема укріплень схожа з Опішнянською, стіна розташована на певній відстані від схилу (Шрамко 1957, табл. XXX, XXXI).

Існування берми зафіксовано і на городищах, де укріплення мали більш складну конструкцію, утворену з клітей, заповнених землею. Цей прийом відомий для укріплень I-го етапу на городищі поблизу с. Горбове, де ширина берми складала 0,8 м (Григорьев 2000, рис. 24) (рис. 2: 2). Простір, що відділяв стіну від рову, виявлений під час досліджень укріплень городища Монастирище (Ромни), де він складав близько 2,0 м (Комар, Сухобоков 2004, с. 162, рис. 2) (рис. 2: 4). Можливість існування берми шириною близько 1,0 м на городищі Капистичі в Посейм'ї припускає Ю.Ю. Моргунов (Моргунов 2009, с. 274, рис. 120). Таким чином, при спорудженні укріплень за схемою «вал + рів» сіверяни намагалися розмістити стіни перед ровом за призмою максимального тиску для запобігання руйнуванню зведених конструкцій, але не створюючи перед стіною достатнього простору для нападників. Подібні конструктивні прийоми спостерігаються на городищах усього ареалу поширення роменської культури.

Також в роменському фортифікаційному будівництві широко використовувалися псевдоескарпи, додатково підсилені з напільного боку дерев'яними конструкціями. Такий фортифікаційний прийом зафіксований на Великому Горнальському городищі (*Куза 1981, с. 31, 37*). Початкові укріплення ставили на культурному шарі скіфського часу, що мали вигляд зрубних городней, закиданих землею, а схил підрізали та влаштовували неглибокий рів (*Моргунов 2009, с. 267*). Надалі, з руйнуванням першопочаткових укріплень, відбулися зміни у розміщенні інших вузлів фортифікації. Конструкція стіни була розширена з напільного боку. Таким чином, утворилася нова берма, що утримувала конструкцію стіни, основа якої закріплювалася вертикальними колодами, розміщеними під кутом. Влаштування таких псевдоескарпів, посиленних вертикальними колодами, на Великому Горнальському городищі позначалося деструкцією попередніх укріплень. Це досить чітко відбилося у профілі перетину валу. О.В. Григор'єв вважав такі конструкції одночасними (*Григор'єв 2000, с. 71*), однак їх інтерпретація була піддана критиці з боку В.В. Єнукова (*Єнуков 2005, с. 78-79*) і Ю.Ю. Моргунова (*Моргунов 2009, с. 268-269*). Подібна ситуація зі влаштуванням псевдоескарпів простежена на поселенні поблизу с. Горбове. Спочатку основу укріплень складали городні, забутовані материковим суглинком, крейдяним щебенем та перевідкладеним культурним шаром (*Григор'єв 2000, с. 67, рис. 24: I*). Пізніше до вже існуючої стіни з внутрішнього боку додали ще один ряд клітей. Старий рів засипали і дещо нижче вирили новий, більш потужний. Засипання старого рову, аби перешкодити його сповзанню до нового, підсилили горизонтально покладеними колодами, укріпленими через певні проміжки вертикальними стовпами (*Григор'єв 2000, с. 69, рис. 24: II*). В результаті утворився псевдоескарп. Оборонні споруди, підсилені псевдоескарпами, відомі і на городищах Посейм'я – Капистичі, Курськ і Рать. Хоча ці конструкції інтерпретовані авторами розкопок як косий острог, все ж Ю.Ю. Моргуновим наведена

ґрунтова аргументація неможливості існування косих острогів у роменський час (*Моргунов 2009, с. 266-277*). Дерев'яні конструкції, що використовувалися на цих городищах, виконували таке ж функціональне навантаження, як і на попередніх пам'ятках. Розколоті колоди підкріплювали зовнішні схили валів, утворюючи таким чином псевдоескарпи. Отже, використання псевдоескарпів спостерігається в межах всього ареалу роменської культури, і не є локальною особливістю. Виникнення таких укріплень відбувалося за різних обставин. У деяких випадках це було наслідком реконструкції зруйнованих укріплень, в інших – вони проектувалися відразу. Функціональне призначення цих конструкцій стосувалося посилення обороноздатності укріплень або ж призначалося для вирішення інженерних завдань з реконструкції фортифікаційних споруд.

Таким чином, об'єм земляних робіт, що виконувався сіверянами при спорудженні своїх укріплень, був багатоактним технологічний процесом. Відповідно до археологічних матеріалів, можна стверджувати про доволі високий рівень інженерних навичок сіверянських майстрів.

Наступним видом робіт були теслярські, пов'язані зі влаштуванням дерев'яних конструкцій для посилення обороноздатності та надання завершеного вигляду системі укріплень. Як вже зазначалося, провідна роль відводилася дерев'яній стіні. При дослідженні укріплень роменських городищ зафіксовані рештки дерев'яних конструкцій у середині валів. На сьогодні, відповідно до способів зведення цих конструкцій, стіни роменських городищ розподіляються на два типи – стовпові і зрубні (*Григор'єв 2000, с. 65*).

До стовпових належать частокіл і каркасно-стовпові конструкції. На думку О.В. Григор'єва, сіверяни могли використовувати частокіли, хоча їх роль в укріпленнях була незначною (*Григор'єв 2000, с. 71*). Ймовірно, рештки подібної конструкції виявлені О.В. Сухобоковим на городищі поблизу с. Кам'яне, де характер розташування стовпових ямок дозволив досліднику вбачати у ньому рештки

дворядного частоколу (Сухобоков 1992, с. 166). З технічного боку такі укріплення не були складними, оскільки для їх зведення необхідно було встановити вкопані вертикально стовпи, влаштувавши таким чином суцільну стіну. Проте, в цьому випадку кількість витраченого матеріалу та рівень обороноздатності не відповідали задіяним ресурсам.

Більш складними конструкціями були каркасно-стовпові стіни з внутрішньою засипкою. Основою такої стіни виступав ряд горизонтально укладених колод, закріплених через певну відстань вертикальними стовпами. Така конструкція відома в Опішні (рис. 2: 1). На думку О.В. Сухобокова, стіна там складалася з рядів горизонтально розташованих колод, що кріпилися подвійними стояками (Сухобоков 1992, с. 135). Схожа конструкція відома на Донецькому городищі, де вона мала вигляд дерев'яної огорожі, яку підтримували вертикальні стовпи, що підпирали горизонтально розташовані колоди (Шрамко 1957, арк. 15, табл. XXXI) (рис. 3: 2). Існування каркасно-стовпової конструкції відзначено і на городищі Малий Балкан (с. Ніцаха), де простежено два паралельні ряди ямок від вертикальних стовпів і рештки горизонтальних колод. Ці укріплення належать до раннього етапу існування городища (Сухобоков 1992, с. 155). Вірогідно, що опис саме такої конструкції наведений у Ал-Бакрі: «И выкапывают вокруг него ров и выкопанную землю сваливают в вал, укрепивши ее досками и сваями наподобие битой земли, покуда стена не дойдет до желанной высоты» (Кунник, Розен 1878, с. 48).

Якщо описані вище конструкції мали схожу будову як внутрішньої, так і зовнішньої стін, то під час археологічних досліджень в околицях м. Путивля О.В. Сухобоковим виявлені рештки стіни, в конструкції якої поєднувалися стовпова та каркасно-стовпова техніки. В ур. Городок у Путивлі виявлена конструкція стіни, схожої на описані вище, але її зовнішній бік був дворядним частоколом (Сухобоков 1990, с. 109-110; 1991, с. 70, рис. 3) (рис. 3: 1). Подібну будову мали і укріплення городища в ур. Кур-

ган поблизу с. Волинцеве, де зовнішня стіна мала вигляд частоколу, в той час як внутрішня складалася з горизонтальних колод, затиснутих між вертикальними стояками (Сухобоков 1990, с. 69). Існування таких стовпових конструкцій дослідники вважали характерною рисою ранньосіверянських пам'яток (Сухобоков 1980, с. 160; Григорьев 2000, с. 64; Моргунов 2009, с. 44).

Іншим конструктивним типом укріплення, відомим на пам'ятках роменської культури, є зрубні конструкції. Вони створювали суцільні лінії каркасів, внутрішній простір між якими або забутовувався ґрунтом, або ж залишався порожнім. Це, в свою чергу, зумовлювало і термінологічне визначення: зруби, заповнені землею, називалися «городнями», в той час як пустотілі мали назву «клітей». Серед матеріалів роменської культури подібні конструкції відомі в незначній кількості, у порівнянні з об'єктами давньоруського часу. Проте, існуюча джерельна база дозволяє зробити певні узагальнення стосовно технічного аспекту зведення зрубних стін сіверянами. Рештки зрубів виявлені за досліджень укріплень на городищах поблизу сс. Горналь (Велике Горнальське городище) (Куза 1981, с. 168), Горбове (Григорьев 1992, с. 40-44), Хитці (Григорьев 2000, с. 65-66, рис. 22) (рис. 2: 2, 3). Існування такого ж типу стін припускається для городища Монастирище (Комар, Сухобоков 2004, с. 161-164; Моргунов 2009, с. 99-100).

Зазвичай такі конструкції мали квадратну чи прямокутну форму, колоди закріплювалися переважно «в обло». Прикладом може бути фортечна стіна городища поблизу с. Горбове. На першому етапі стіна була влаштована на певному «фундаменті», ширина городней складала 1,70-1,80 м. Простір між дерев'яними конструкціями забутовувався матеріковим суглинком, крейдяним щебенем і культурним шаром. Висота виявлених решток стін досягала 2,0 м (рис. 2: 2: I). Пізніше стіна була додатково підсилена з внутрішнього боку ще одним рядом городней таких же розмірів (рис. 2: 2: II). На жаль, інформативність цих решток є дещо обмеженою внаслідок незначної

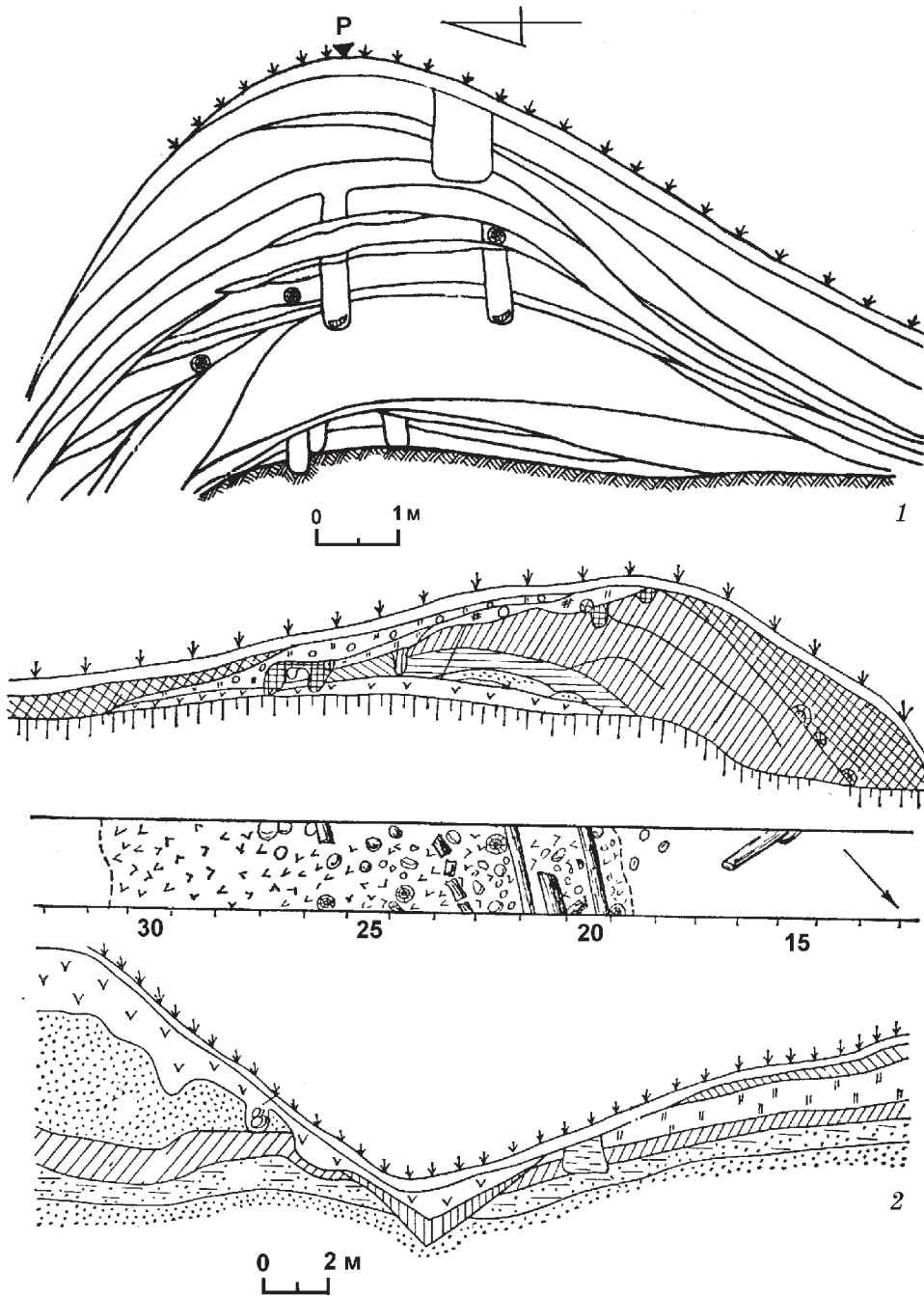

Рис.3. Розрізи дерево-земляних стін зі стовповою конструкцією.

1 – Путивль, ур. Городок (Сухобоков 1991); 2 – Донецьке городище (Шрамко, 1957).

дослідженої площі. Справа в тому, що не можна визначити, яким чином елементи стіни були скріплені між собою. Для X–XI ст. є кілька варіантів конструктивного взаємозв'язку частин стіни: зруби ставилися з певним проміжком або без нього, надалі, з XI ст., на думку Ю.Ю. Моргунова, вони з'єднувалися (Моргунов 2009, с. 48). Іншим варіантом влаштування зрубних стін було поєднання городней з клітями. До таких ви-

падків слід віднести укріплення на городищі Монастирище (Комар, Сухобоков 2004, с. 161-164, рис. 2, 5; Моргунов 2009, с. 99-100, рис. 43), Ратському і городищі Капистичі (Моргунов 2009, с. 270-275, рис. 118, 120).

Із загалу роменських укріплень дещо виокремлюється група городищ, в яких для спорудження фортечної стіни використовувалося каміння. Вперше питання використання каменю у сіверянській

фортифікації підняв О.В. Сухобоков, аналізуючи матеріали Коробівського, Мохначанського та Ніцахського городищ (Сухобоков 1975, с. 64). Однак подібні приклади викликали заперечення з боку О.В. Григор'єва, який наголошував на тому, що Коробівське і Мохначанське городища належать до кола салтово-маяцьких пам'яток, для яких саме й є характерним спорудження кам'яних стін (з пісковика та з використанням забутовки) по периметру майданчика. В той же час, знахідки каміння у валах таких городищ як Курган, Ніцаха, Кам'яне не дозволяють, на думку О.В. Григор'єва, вбачати в них конструкції, що мали фортифікаційне призначення (Григор'єв 2000, с. 71-73). На городищі поблизу с. Ніцахи (ур. Малий Баклан) кам'яні конструкції були виявлені з внутрішнього боку валу (Сухобоков 1992, с. 155-156). Більш чіткі відомості про використання каміння знаходимо на прикладі городища поблизу с. Кам'яне, де вони закріплювали насип валу і запобігали його сповзанню (вимостка) (Сухобоков 1992, с. 165-166, рис. 31). Подібна конструкція зафіксована також і на городищі Хотомизьк (Дьяченко 1990, с. 29). На городищі Шуклінка зовнішня частина валу, від основи до вершини складалася з великих (до 0,5-0,6 м) брил вапняка (Кашкин 1998, с. 123). Рештки подібних кам'яних конструкцій дослідники схильні інтерпретувати як залишки кам'яних обкладок валів (Григор'єв 2000, с. 73; Моргунов 2009, с. 91-92). Однак, для досліджуваної території все ж таки відомий випадок спорудження кам'яної стіни. Така ділянка була виявлена Ю.Ю. Моргуновим на городищі Гаївщина Лохвицького району Полтавської обл. Стіна була складена з базальтово-карбонатних брил на глиняному розчині. Її висота становила 1,2 м (Моргунов 1996, с. 69, рис. 68). Створення цієї конструкції відбувалося за технологією, характерною для греко-болгарської фортифікації, коли у масиві більш ранніх укріплень влаштовувалася виямка з метою розміщення дерев'яного фундаменту, а цокольна частина стіни була східчастою. Подібна конструкція є винятком для території розселення сіверян, аналогії таким стінам відомі на територіях Візантії і

Болгарського царства у Подунав'ї (Моргунов 2009, с. 77).

Розглядаючи фортифікаційне будівництво сіверян, доцільно буде звернути увагу на існування водозабірних споруд, що забезпечували тактичний аспект водозабезпечення фортеці на випадок облоги (Кучера 2000, с. 94-100; Моргунов 2009, с. 151). Рештки колодязів у вигляді заглибин діаметром від 7 до 25 м та глибиною від 2 м і більше відкриті на таких роменських городищах: Ніцаха (ур. Малий Баклан), Зарічне, Глинське I і II, Кам'яне, Зелений Гай, Хотомизьк (Кучера, Сухобоков 1971, арк. 9-25; Сухобоков 1992, с. 146), Ліпіне (Кашкин 2000, с. 66). Однак зв'язок цих конструкцій з роменською культурою не доведений, спеціальні дослідження цих споруд не проводилися. Цікаво також, що зазначені пам'ятки продовжували функціонувати і за давньоруського часу. Винятком є споруда на Липинському городищі, однак початок її функціонування припадає ще на ранній залізний вік (Кашкин 2000, с. 66). До речі, на таких досить повно досліджених городищах, як Опішня, Новотроїцьке та Велике Горнальське, де відсутні шари давньоруського часу, колодязні споруди не зафіксовані. Хіба що, на Новотроїцькому городищі І.І. Ляпушкін вважав за водозбірну яму № 80 (Ляпушкін 1958, с. 192, табл. LXXV). Певно, що на сьогодні для доведення існування спеціальних водозабірних споруд на городищах роменської культури ще немає достатніх підстав. Можливо, що водозабезпечення сіверянських городищ відбувалося з джерел, адже характерною особливістю розташування останніх є близькість до водних ресурсів (Григор'єв 2000, с. 56-57).

Отже, на нашу думку, населення роменської культури мало досить розвинуті навички фортифікаційного будівництва. Для зведення своїх укріплень сіверяни намагалися максимально використати природні умови з метою посилення оборондатності. Процес створення укріплень розподіляється, принаймні, на три етапи – пошукові (проектно-вишукувальні), земляні та теслярські роботи.

Фортифікаційні елементи, що археологічно зафіксовані для роменських

укріпленнь, є наступними: ескарпи, псевдоескарпи, дерево-земляні стіни, рови, берми, в'їзні конструкції. Провідним будівельним матеріалом для їх спорудження було дерево. Дерево-земляні стіни сіверян мали стовпові та зрубні конструкції. До стовпових належать частокіл і каркасно-стовпові конструкції із внутрішньою засипкою. Зрубні представлені стінами, городнями або ж городнями та клітями. Використання каміння в роменській фортифікації є питанням дискусійним. Єдиний приклад такого укріплення знаходить відповідники у влаштуванні фортець у Подунав'ї. Таким чином, на час перебування мадяр в Подніпров'ї відбувається активізація фортифікаційного будівництва носіїв роменської культури. В зв'язку з цим повідомлення письмових джерел підкріплюються археологічними матеріалами, які в свою чергу ширше розкривають сутність поставленого питання.

Борисевич, Узянов 1987

Борисевич Г.В. Микрорельєф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища / Г.В. Борисевич, А.А. Узянов // Методы естественных наук в археологии – Москва: Наука, 1987. – С. 56-61.

Гардизи 2009

Гардизи. Краса повествований / Гардизи // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова. – Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науки, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – 264 с.

Григорьев 1989

Григорьев А.В. Городище у с. Хитцы / А.В. Григорьев // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины : второй обл. науч.-практ. семинар, 18-19 мая 1989 г. : ТДС. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 69-72.

Григорьев 1992

Григорьев А.В. Укрепления городища у с. Горбово / Григорьев А.В. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини : ТД. – Чернігів, 1992. – С. 40-44.

Григорьев 2000

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с. – (Труды Тульской археологической экспедиции: Вып. 2).

Дяченко 1990

Дяченко А.Г. Хотомыжское городище / А.Г. Дяченко // Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке : ТДС II межвуз. науч. конф., Белгород, февр. 1990 г.; Отв. ред. А.Г. Дяченко. – Белгород: изд. Белг. ГПИ, 1990. – С. 28-30.

Дяченко 2008

Дяченко А.Г. Культурная динамика и хронология роменского поселения на Хотомыжском городище / А.Г. Дяченко // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южнорусских степей в эпоху раннего средневековья : мат-лы научной конференции. – Воронеж: Истоки, 2008. – С. 80-85.

Заходер 1967

Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б.Н. Заходер. – Москва: Наука, 1967. – Т. 2. – 212 с.

Зеленин 2004

Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д.К. Зеленин // Избранные труды: Статьи по духовной культуре. 1934-1954. – Москва: Индрик, 2004. – С. 145-175.

Енуков 2005

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с. – (Курский край: научно-популярная серия в 20 т., т. III).

Кашкин 1993

Кашкин А.В. Брянская область: Археологическая карта России / Кашкин А.В. – Москва: изд. ИА РАН, 1993. – 303 с.

Кашкин 1998

Кашкин А.В. Курская область. Часть 1: Археологическая карта России / Кашкин А. В. – Москва: изд. ИА РАН, 1998. – 304 с.

Кашкин 2000

Кашкин А.В. Курская область. Часть 2: Археологическая карта России / Кашкин А. В. – Москва: изд. ИА РАН, 2000. – 240 с.

Комар, Сухобоков 2004

Комар А.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности / Комар А.В., Сухобоков О.В. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ, 2004. – С. 159-173

Куза 1981

Куза А.В. Большое городище у с. Горналь / А.В. Куза // Древнерусские города [отв. ред. В. В. Седов]. – Москва : Наука, 1981. – С. 6-39.

Куза 1985

Куза А.В. Фортификация / А.В. Куза // Древняя Русь: Город. Замок. Село [под. ред. акад. Б.А. Рыбакова]. – Москва: Наука, 1985 – С. 167-170. – (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Кунник, Розен 1878

Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Кунник, В. Розен. – Санкт-Петербург, 1878. – Ч. 1. – 192 с.

Кучера 1999

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–X ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. – Київ: вид. ІА НАНУ, 1999. – 252 с.

Кучера 2000

Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X–XIII ст. / М.П. Кучера // Археологія. – Київ: Наукова думка, 2000. – № 2. – С. 94-100.

Кучера, Сухобоков 1971

Кучера М.П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. / Кучера М.П., Сухобоков О.В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/17а. – 74 арк. + 29 табл.

Ляпушкин 1952

Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья / Ляпушкин И.И. // Сов. археология. – Москва, 1952. – № XVI. – С. 7-41.

Ляпушкин 1958

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 76. – 328 с.

Ляпушкин 1961

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104 – 382 с.

Макаренко 1907

Макаренко Н. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. / Н. Макаренко // ИАК. – Санкт-Петербург, 1907. – Вып. 22. – С. 38-90.

Моргунов 1996

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники по речья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск: изд. ИА РАН, 1996. – 159 с. – (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья: Вып. 2).

Моргунов 2009

Моргунов Ю.Ю. Древо-землянные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – Москва: Наука, 2009. – 303 с.

Москаленко 1965

Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону / А.Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. – 310 с.

Москаленко 1972

Москаленко А.Н. Славяно-венгерские отношения в IX ст. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона / Москаленко А.Н. // Пробле-

мы археологии и древней истории угров. – Москва: Наука, 1972. – С. 191-196.

Москаленко 1981

Москаленко А.Н. Славяне на Дону (Боршевская культура) / Москаленко А.Н. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1981. – 161 с.

Моця 1998

Моця О.П. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста / О.П. Моця // Історія Русі – України (історико-археологічний збірник). – Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. – С. 182-188.

Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999

Новое городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі / Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2. – С. 41-43.

ПВЛ 1950

Повесть временных лет. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. I.

Персов 1991

Персов Н.Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого / Н.Е. Персов // Вестник Московского университета. – Москва, 1991. – № 4. – С. 77-86. – (Серия 8: История).

Покас 2003

Покас П.М. Городища та селища роменсько-давньоруської доби Середнього Посейм'я / Покас П.М. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя : зб. наук. праць. – Суми: вид. Сум. ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С. 79-82.

Приймак 1998

Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького / Приймак В.В. // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2. – С. 93-100.

Приймак 2008

Приймак В.В. Проблемы изучения древностей Днепровского левобережья VIII–XI вв. / Приймак В.В. // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья [под ред. В. В. Енукова]: мат-лы конф., посвященной 75-летию со дня рождения К.Ф.Сокола – Курск: изд. Курск. гос. ун-та, 2008. – С. 118-129.

Раппопорт 1955

Раппопорт П.А. Конструкции древнерусских оборонительных сооружений X–XIII вв. / Раппопорт П.А. // КСИА АН УССР. – Киев, 1955. – Вып. 4. – С. 21-23.

Раппопорт 1956

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества / П.А. Раппопорт // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. – № 52. – 184 с.

Седов 1987

Седов В.В. Венгры в Восточной Европе / Седов В.В. // Финно-угры и балты в эпоху раннего

- средневековья [под. ред. акад. Б.А. Рыбакова]. – Москва: Наука, 1987. – С. 236-239. – (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).
- Ситий 2008*
Ситий Ю.М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень / Ситий Ю.М. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. праць. – Коростень: вид. ІА НАНУ, 2008. – Том II. – С. 114 – 121.
- Сухобоков 1975*
Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменська культура і її предшественники) / О.В. Сухобоков. – Київ: Наукова думка, 1975. – 168 с.
- Сухобоков 1976*
Сухобоков О.В. Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 году. – К., 1976 / Сухобоков О.В. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26а.
- Сухобоков 1976а*
Сухобоков О.В. Альбом ілюстрацій – II (чертежи) к отчету за 1975 г. – К., 1976а // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26.
- Сухобоков 1976б*
Сухобоков О.В. Альбом ілюстрацій – I (фотографії) к отчету за 1975 г. – К., 1976б. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1975/26.
- Сухобоков 1980*
Сухобоков О.В. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений роменско-древнерусских городищ Днепроовского Левобереж'я / Сухобоков О.В. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. : ТД XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 160.
- Сухобоков 1990*
Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – 152 с.
- Сухобоков 1991*
Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле / О.В. Сухобоков // Археология славянского Юго-Востока : материалы к межвузовской научной конф. [отв. ред. А.Г. Дьяченко]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1991, – С. 66-80.
- Сухобоков 1982*
Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобереж'я у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) / О.В. Сухобоков. – Київ: Наукова думка, 1992. – 216 с.
- Сухобоков, Комар, Белінська 1999*
Сухобоков О.В. Звіт про роботи Лівобережної слов'яно-руської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни) / Сухобоков О.В., Комар О.В., Белінська Л.І. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1999/6.
- Толочко 1999*
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – Киев: Абрис, 1999. – 200 с.
- Топальський 2004*
Топальський В.Л. В'їзди та ворота на давньоруських дерев'яно-земляних городищах / Топальський В.Л. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – Київ, 2004. – С. 279-281.
- Эрдели 1984*
Эрдели И. Венгры на Дону / И. Эрдели // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. – Москва: Наука, 1984. – С. 20-25.
- Этнокультурная карта 1985*
Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / [В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – Киев: Наук. думка, 1985. – 184 с.
- Шерстюк 2008*
Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження кургану в ур. Шар-Гора поблизу с. Приліпка Козельщинського району Полтавської області навесні 2007 р. – Полтава, 2008 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 522.
- Шрамко 1951*
Шрамко Б.А. Отчет о работе Северо-Донецкой скифской экспедиции Харьковского Государственного университета им. А.М. Горького в 1951 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1951/20.
- Шрамко 1952*
Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского Государственного университета // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1952/24.
- Шрамко 1957*
Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1957/16.

Пуголовок Ю.А.

Y.O. Pugolovok

К ВОПРОСУ О ФОРТИФИКАЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ СЕВЕРЯН

TO THE STUDY OF THE SIVERIANS FORTIFICATION

Для сооружения укреплений носители роменской культуры максимально использовали природные условия с целью усиления обороноспособности городищ. В процессе строительства укреплений выделяются три этапа работ – поисковые (проектно-изыскательские), земляные и плотнические.

Среди фортификационных элементов, археологически зафиксированных для роменских укреплений, следует выделить эскарпы, псевдоэскарпы, дерево-земляные стены, рвы, бермы, въездные конструкции. Основным строительным материалом для их сооружения было дерево. Дерево-земляные стены северян имели столбовые и срубные конструкции. К столбовым относятся частоколы и каркасно-столбовые конструкции с внутренней засыпкой. Срубные конструкции представлены стенами из городней или же из городней и клетей. Использование камня в роменской фортификации остаётся дискуссионным, как и существование на северянских поселениях специальных водосборных сооружений.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, роменская культура, северяне, фортификационное строительство.

Constructing their fortifications, the people of the Romenska culture tried to use in full the natural means and conditions in order to protect their settlements. The construction of fortifications was performed in three stages: 1) prospecting (design and survey works), 2) muck-shifting, 3) carpenter's work.

Among the archaeologically fixed fortification elements, peculiar to the Romenska fortifications, should be singled out such elements as escarps, pseudo-escarps, wood-ground walls, moats, berms, etc. Mostly the fortifications were constructed of wood. Wood-ground walls of Severians had pole and framework constructions. To the pole constructions belong paling and the carcass-pole constructions with inside filling. The framework constructions are represented with walls of palisade or the paling-cage. The use of stones in the Romenska fortifications is still point of discussion, as well as existence special water headers in the Severians' settlements.

Key words: Dnieper Left Bank area, Siverians, Romenska culture, fortification.

Пуголовок Юрій Олександрович

старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, дослідник слов'яноруських старожитностей Дніпровського Лівобережжя

raudbard@ukr.net, тел.: +38 050 988-62-25

36011 Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37